

Op weg naar de hemelse Bruidegom



Heilige maagden door Christus ontvangen in de hemelse bruidskamer (Simon Marmion, Noord-Frankrijk, ± 1467-1470).

Op weg naar de hemelse Bruidegom

*Twaalf heiligenlevens uit een Amersfoorts kloosterhandschrift
(Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 19408-9)*

Ingeleid, kritisch uitgegeven, hertaald
en voorzien van commentaar door

HILDO VAN ES

en

LUDO JONGEN



Hilversum

Verloren

2021

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Van-Hoorn-Koster Fonds, de Stichting het Nuyensfonds, de Stichting Professor Van Winter Fonds en de Stichting Sormani Fonds.

Afbeelding op het omslag: Heilige maagden door Christus ontvangen in de hemelse bruidskamer (zie p. 2) en Plattegrond van Amersfoort 1588 (zie p. 16).

ISBN 978 90 8704 897 8

© 2021 Hildo van Es en Ludo Jongen
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversu
Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voor Lijntje en voor Hetty



De Hortulus animae [De tuin van de ziel] met kruisiging (miniatuur uit Pierre d'Ailly, *Le jardin amoureux*; Frankrijk, ±1500)

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Kritische teksten & Hertalingen	25
54 Radegundis	27
55 Birgitta	58
56 Amelberga	100
57 Blandina	165
57 ^{bis} Matrona	184
59 Maria martelares	192
63 Chrysanthus & Daria	201
66 Anastasia	218
67 Aldegonda	233
72 Drie zusters	245
78 Afra	255
79 De weduwe Lucia & Geminianus	271
Appendix 1 Beschrijving van het handschrift	284
Appendix 2 Inhoudsopgave in het handschrift	286
Appendix 3 Paleografisch commentaar en emendaties	289
Appendix 4 Verantwoording	298
Bibliografi	300
Herkomst illustraties	310
Bijbelplaatsen	311
Register van eigennamen	313

Contract ende Cort verhael -
 yctoghe ijt een viderghetproben
 Cronyck ende benden Conclutie
 van S. Agatha binnes Amersfoort
 de vorderen van S. Franciscus de
 vorderen neder der Bochtich, yctoghe
 vder biden piteffitied Daters des solben
 Concluts,

1399.

Inden Jaere ons liefters herds Jhesu Christi
 een duysent driehonderd negen en tachtich
 op Keesabond yares ons Heiligen Vandes
 Sohe ende Belie Jhs Vrijhude ende Goeds,
 sal ginsingge mettoghe Heils en velle
 zedich ende yordien des bepoobte band
 peshere van S. Agatha binnes Amersfoort,
 op dat sy vlot loben, de velle Daters
 ende got seerich lebes voedienis moestes, dat
 selbe seere vlot att gelooft ende yddo,
 neder moest sij, voreich ende netijte Amers
 foort seerich hare ontfanen ons Convent
 voerf pouderinge pnbillogus van Oeob: Hoed
 de Stadt Amersfoort als dat wy vry seerich
 ges was waken, was yrades, was yghis, ende
 was alle onker is nuer hijsche die de Stadt
 Amersfoort op valligmarc, nau ingoude des Brieft 61

Begin van de Kroniek van het Sint-Aagtenconvent (handschrift Johannes van Ingen, notaris te Amersfoort, 1643).

Inleiding

Inden jare Ons Lieffs Heeren Jesu Christi een duijssent drije hondert negen en tnegentich op Kersavond gaven over Rutger vanden Doem ende Belije, sijn wijff, inde eere Goodts, haer huijsinghe mette hofsteden ende veel renten ende goederen ten behoeve vande susteren van St Agatha binnen Amersfoort, op dat sij Godt loven, dwerelt sterven ende het ewich leven verdienen mochten, daer dselve Heere Godt aff gelooft ende gebenedijdt moet sijn ewelick ende altijts. Amen.

Inden selven jare ontfinck ons convent voors. sonderlinge privilegien vanden eerb. Raedt der stad Amersfoort, als dat wij vrij sullen zijn van waken, van graven, van excijs ende van alle onkost ende moeijnisse, die dstadt Amersfoort op vallen mach, nae inhoudt des brieffs ¹

Op Kerstavond [24 december] van het jaar van Onze Lieve Heer Jezus Christus 1399 droegen Rutger van den Doem en zijn echtgenote Belia - tot eer van God - hun woning met de grond en veel lijfrente en goederen over aan de zusters van sint Agatha in de stad Amersfoort, opdat zij God zouden loven, de wereld verzaken en het eeuwige leven verdienen. Daarom dient deze Heer God eeuwig en altijd geprezen en gezegend te worden. Amen.

In hetzelfde jaar ontving ons hiervoor genoemde convent bijzondere voorrechten van de eerbiedwaardige Raad van de stad Amersfoort, namelijk dat wij vrijgesteld zijn van waakdienst, van het delven van graven, van accijsbelasting en van alle kosten en werkzaamheden die de stad Amersfoort kan opleggen, zoals in de akte staat.

Aldus begint de *Kroniek van het Sint-Aagtenconvent*.² Die geeft een opsomming van gebeurtenissen die van belang waren voor het Amersfoortse vrouwenconvent, toegewijd aan de heilige Agatha. Nu eens betreffen zij het convent zelf, zoals bovenstaande items. Soms gaat het over de toestand in het land:

Inden jare 1491 wast een groote duijrt in alle landen ende een grote plage van muijsen, die dat coorn opden velde aten, soo dat een last rogge coste LXX golde Rijnse gulden, ende deese duijrt stond wel X jaren, maar noijt soo swaar als int eerste.³

In het jaar 1491 stegen de prijzen voor levensmiddelen in alle landen. Bovendien was er een grote muizenplaag: zij aten het graan van de akkers, zodat een kilo rogge een vermogen kostte.⁴ Deze duurte duurde wel tien jaar, maar het eerste jaar was het ergst.

¹ Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk 614, p. 57. Vgl. Kemperink 1956, 64.

² Het origineel van de kroniek van het Sint-Aagtenconvent is verloren gegaan. We kennen de tekst alleen uit een kopie die omstreeks 1643 werd afgeschreven door Johannes van Ingen, notaris te Amersfoort. Die kopie berust in de Universiteitsbibliotheek Leiden, onder signatuur Ltk 614. Ludo Jongen & Gerard Raven bereiden een nieuwe editie van dit zeventiende-eeuwse handschrift voor.

³ Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk 614, p. 80. Vgl. Kemperink 1956, 82.

⁴ Een vrije weergave van het Middelnederlands. Letterlijk staat er 'zo'n tweeduizend kilo rogge kostte zeventig gouden

GEERT GROTE EN DE MODERNE DEVOTIE

In de laatste decennia van de veertiende eeuw ontstond een religieuze vernieuwingsbeweging, de Moderne Devotie. Velen in de Lage Landen voelden zich daartoe aangetrokken. Het begon met de inspirerende en charismatische prediking van Geert Grote (1340-1384).

Geert Grote werd geboren te Deventer. Zijn ouders waren welgestelde burgers; in 1350 overleden zij aan de pest. Een oom nam de opvoeding van de tienjarige wees ter hand. In Deventer bezocht Geert de Latijnse School en op vijftienjarige leeftijd trok hij naar Parijs, waar hij zich inschreef aan de Sorbonne voor de studies medicijnen, filosofie en astrologie. Als student leidde hij in Parijs een wild en zedeloos leven. Geld was er in overvloed: niet alleen kon hij over een aanzienlijke erfenis beschikken, maar later streek hij bovendien de inkomsten op uit een aantal lucratieve, kerkelijke erebaantjes. Zo was hij bijvoorbeeld kanunnik van de kapittels in Aken (1368-1374) en Utrecht (1371-1374).⁵

Bij een bezoek aan zijn geboortestad in 1372 werd Geert zó ernstig ziek dat men voor zijn leven vreesde. De pastoor weigerde hem echter de Laatste Sacramenten toe te dienen, tenzij hij zijn boeken over zwarte kunst op de Brink zou verbranden. Met tegenzin voldeed Geert aan die eis. En zie, wonder boven wonder herstelde hij van zijn ziekte en dat bracht hem tot inkeer: hij besloot voortaan een ingetogener leven te leiden.⁶

Als eerste daad stelde hij in 1374 zijn ouderlijk huis ter beschikking van enige arme vrouwen, zodat die daar gezamenlijk hun geloof konden belijden en in hun levensonderhoud konden voorzien. Deze vrouwen waren financieel niet bij machte zich in te kopen in een begijnhof. Om ketterij te voorkomen regelde Grote dat deze vrouwen onder het gezag van de pastoor kwamen. Deze vrouwen werden geen begijnen.⁷ Van die beweging hielden de moderne devoten zich verre van: met de zusters des gemeenen leven begint iets heel nieuws.⁸

Zelf verbleef Geert Grote van 1374 tot 1379 in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem. Daar schreef hij zijn levensprogramma *Conclusa et proposita, non vota* [Besluiten en voornemens, maar geen geloften].⁹ In 1379 werd hij tot diaken gewijd en

Rijnse guldens'. Een last was een inhoudsmaat voor graan, maar de hoeveelheid verschilde vaak per stad of streek. Een Amersfoortse last bestond uit zestien mud van elk vier schepels. Een Utrechtse schepel was zo'n dertig kilo. Dus een last zou 16x4x30 (= 1920) kilo wegen. Zie hiervoor Nipper 2004. De (gouden) Rijnse gulden was een munt die geslagen werd door keurvorsten aan de Rijn. In de vijftiende en zestiende eeuw was hij de standaardmunt in het oosten van de Lage Landen. Hij woog ongeveer 3,5 gram, met een goud gehalte van circa 0,750. Zie Enno van Gelder 1987 en Enno van Gelder 2002, 39-42.

⁵ Zie Weiler 1984, 12-17.

⁶ Zie Weiler 1984, 18-27 en Scheepsmas 2008, 29-32.

⁷ Zie Simons 2001.

⁸ Zie Van Luijk 2004, 25-52; vgl. Van Engen 2008, 55-69 en Dlabáčová & Hofman 2018, 42-43.

⁹ Deze tekst werd door Thomas van Kempen opgenomen in zijn Latijnse levensbeschrijving van Geert Grote. Een En-

kreeg hij van de bisschop van Utrecht toestemming om te preken.¹⁰

Vanaf dat moment trok hij rond door de IJsselstreek en het Sticht tot aan Amsterdam toe. Overal zaten de kerken stampvol, soms zelfs twee keer per dag. Thomas van Kempen beschrijft een preek sessie in Zwolle, aan het einde van Geerts leven:

Op zijn prediking kwam dan ook een grote mensenmenigte af en velen gaven zich godvruchtig over aan zijn raad. Om de uitverkoren wijngaard des Heren goed van water te voorzien hield hij wel eens twee preken op één dag. En als hij dan besloten had ook na het middagmaal te preken, wachtte hij zonder te eten op de terugkeer van de mensen en bleef ondertussen bidden in de kerk of liep zolang op het kerkhof te mediteren. Sommigen die zeer verlangend waren naar zijn gewijde woorden, gingen daarom liever niet te ver weg. Ze zochten in de kerk of op het kerkhof alvast een geschikte plek in een kring rond de lezenaar op. Zo konden ze, wanneer het ogenblik daar was, als toehoorders het woord Gods beter in zich opnemen. En wanneer ze de preek gelovig hadden aanhoord, keerden allen blij en opgewekt naar huis terug, God prijzend voor alles wat ze hadden gehoord.¹¹

Geert probeerde zijn toehoorders ertoe te bewegen om te versterven. Dat wil zeggen de wereld de rug toe te keren en sober en eenvoudig te leven.¹² Thomas van Kempen typeert hem als volgt:

heilig ook was zijn levenswijze: een voorbeeld in het kastijden van het vlees, het afwijzen van tijdelijke goederen, het verachten van de wereld, het broederlijk liefhebben van allen, het verlangen naar de redding van alle zielen, het doeltreffend prediken, het verwerpen en verafschuwen van ondeugden, het zich verzetten tegen ketters, het vervolgen, op grond van het kerkelijk recht, van priesters die in concubinaat leefden, het bekeren tot het geestelijk leven van mannen en vrouwen die eerst een werelds leven leidden.¹³

Geert fulmineerde tegen misstanden binnen de Kerk, zoals de simonie (de verkoop van kerkelijke ambten) en het samenwonen van priesters met hun huishoudsters. Op 14 augustus 1383 hield Geert een preek, getiteld *Sermo contra foraristas* [Preek tegen in concubinaat levende priesters], en dat deed hem de das om: hij kreeg een preekverbod opgelegd.¹⁴ Maar deze stem van boete en bekering was niet tot zwijgen te brengen: Geert nam de pen ter hand om zijn ideeën uit te dragen.¹⁵ Velen werden door hem geïnspireerd; niet alleen leken, maar ook geestelijken.

gelse vertaling van Grottes tekst is te vinden in Van Engen 1988, 65-75.

¹⁰ Het bisdom Utrecht besloeg in de Middeleeuwen de noordelijke en westelijke helft van het huidige Nederland. Zie LMA 8, 1349-1352.

¹¹ De Kruijf, Kummer & Pereboom 2000, 147. Vgl. Leiden, UB, Ltk 614, p. 17 en Kemperink 1956, 36-37.

¹² Zie Goudriaan 2011. Vgl. Van Engen 2008, 55-83.

¹³ De Kruijf, Kummer & Pereboom 2000, 131 (vgl. Leiden, UB, Ltk 614, p. 17-18 en Kemperink 1956, 37).

¹⁴ Zie Dlabáčová & Hofman 2018, 31.

¹⁵ Zie Weiler 1984, 27-30 en 44-52 en Scheepsma 2008, 34-43.

Florens Radewijns (± 1350-1400) was een van de eersten die gegrepen werd door de ernst van Geerts woorden en gedrag. In 1378 was hij benoemd tot kanunnik van het Utrechtse Sint-Pieterskapittel. Maar dat gaf hij op en hij sloot zich aan bij Geert en verhuisde naar Deventer. Na zijn priesterwijding werd hij vicaris aan de kapittelkerk van Sint-Lebuïnus. In zijn ambtswoning stichtte hij omstreeks 1380/1381 het eerste broederhuis, het Heer-Florenshuis. Daar verzamelde zich een groep volgelingen, zoals Johannes Brinckerinck (1359-1419), de stichter van het vrouwenklooster in Diepenveen, en Thomas van Kempen (± 1379/80-1471), de auteur van de *Imitatio Christi* [Navolging van Christus].

DE VERSPREIDING VAN DE MODERNE DEVOTIE

In 1384 overleed Geert Grote aan de pest. De door hem gestarte beweging kwijnde echter niet weg. In tegendeel, vooral dankzij zijn vriend en rechterhand Florens Radewijns en diens leerlingen en volgelingen ontstonden in de Lage Landen overal huizen van broeders en zusters des gemenen levens.¹⁶

In Amsterdam groeide Gijsbert Dou († 1420) uit tot de ‘godfather’ van de moderne devoten en in het bisdom Utrecht was Wermhoud van Boskoop (± 1350-1413) actief.¹⁷ Deze twee priesters overlegden in Amersfoort met Willem Hendriksz († 1414) over oprichting van het Kapittel van Utrecht. Dat men in Amersfoort samenkwam, is niet zo vreemd. In het najaar van 1398 was de helft van de broeders van het Heer-Florenshuis in Deventer voor de pest uitgeweken naar Amersfoort. Daar namen ze hun intrek in het broederhuis, de voorloper van het Sint-Jansklooster. In 1399 werd vanuit Amersfoort onderhandeld met de bisschoppelijke ambtenaren in het nabije Utrecht.¹⁸

Omtrent Paeschen des jaers 1399 zijn vergadert geweest binnen Amersfoord heer Willem Hendrickx to Amersfoort, heer Wermbold to Utrecht, heer Gysbert to Amsterdam, heer Hugo to Haerlem, heer Pauwels to Medemblick, heer Harman ter Goude ende sommige andere paters, ende hebben goet gevonden dat deze voornoemde fratres binnen Amersfoort souden aennemen 'tleven van St Franciscus die derde regel ende is geconfirmeert van den paus Nicolaas 4^{ms}. Oock hebben sij aengenomen sommige statuytjen van den paus Bonifacius IX^{us} geconfirmeert, dat sy oock met professie der regulen oock mede loven mochten voor dat aulthair haer reijnicheyd.

*Ende alsulcx is in dit jaer die orde van poenitentie nae die derde regule van St Franciscus in den bisdom van Utrecht ter eeren Goodts ende salicheyd der sielen eerst begonnen.*¹⁹

¹⁶ Zie Persoons 1984; Goudriaan 2008c en Dlačáková & Hofman 2018, 42-77.

¹⁷ Zie Gaens 2008, resp. 85-96 en 71-72.

¹⁸ Zie Goudriaan 2002, 77-85.

¹⁹ Leiden, UB, Ltk 614, p. 7-8. Vgl. Kemperink 1956, 29-30.

Rond Pasen [30 maart] 1399 kwamen de heren Willem Hendriksz uit Amersfoort, Werboud uit Utrecht, Gijsbert [Dou] uit Amsterdam, Hugo [Goudsmit] uit Haarlem, Paulus [Albertsz] uit Medemblik, Herman [Jansz] uit Gouda en enkele andere paters in Amersfoort bijeen. Zij hebben het goed gevonden dat deze voornoemde broeders [t.w. de broeders des gemenen levens uit het Sint-Jansconvent] in Amersfoort zouden gaan leven volgens de derde regel van sint Franciscus die is goedgekeurd door paus Nicolaas IV [1288-1292]. Bovendien hebben ze enkele door paus Bonifatius IX [1389-1404] bekrachtigde statuten aangenomen, namelijk dat ze bij hun professie op de regel voor het altaar ook hun kuisheid zouden beloven [te bewaren].

Op deze wijze is in dit jaar de orde van boetedoening volgens de derde regel van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht voor het eerst begonnen, ter ere van God en tot zaligheid van de zielen.

De broeders en zusters des gemenen levens legden geen kloostergeloften af. Zij waren juridisch dus gewone leken. Om meer rechtszekerheid te hebben namen vele huizen de derde regel van de Orde van sint Franciscus aan en die huizen verenigden zich in het Kapittel van Utrecht. Willem Hendriksz werd de eerste minister-generaal.

Deze tertianen en tertiarissen waren volgens het geldende recht echter nog steeds leken. Uit de wens om een strenger leven (*arctior vita*) te leiden besloten vele conventen over te gaan tot de clausuur of tot de aanneming van (een) regel van Augustinus.²⁰ Zo was de verkloostering een feit, want nu legden de zusters en broeders de drie kloostergeloften af van gehoorzaamheid, kuisheid en armoede. Bovendien werden de zusters en broeders daadwerkelijk afgesloten van de wereld en dienden zij in het *claustrum* [klooster] te blijven.

Daarna schoten de conventen als paddestoelen uit de grond. In totaal omvatte het Kapittel 164 huizen, waarvan 150 voor vrouwen. Daarbij dient te worden aangetekend dat conventen het Kapittel verlieten, zodra ze een regel van Augustinus aannamen.²¹

DE MODERNE DEVOTIE IN AMERSFOORT

Ook in Amersfoort hadden de broeders en zusters van het gemeenschappelijke leven vaste voet aan de grond gekregen. Op z'n laatst in 1383 predikte Geert Grote hier, met veel succes. In diezelfde tijd (rond 1380) begon de stad uit zijn voegen te barsten: binnen de eerste omwalling (thans Muurhuizen) was geen plaats meer. Daarbuiten werd een gebied bij de stad getrokken en daaromheen werd een tweede omwalling aangelegd, die omstreeks 1450 voltooid werd.

²⁰ Zie Goudriaan 2008a, 170-179 en Goudriaan 2018.

²¹ Van Engen 2008, 121 en Goudriaan 2008a, 170.

Dankzij financiële hulp van enkele welgestelde Amersfoorters kon een groep vrouwen in 1380 een huis betrekken aan de Glashorst (thans Herenstraat): het Agnietenconvent.²² Zij legden geen kloostergeloften af, maar leefden samen volgens de regels die ook golden in het Meester-Geertshuis in Deventer. Kern daarvan was: de liefde van Christus te tonen in samen werken, samen bidden, samen eten, zonder veel pretenties op het terrein van geestelijke ontwikkeling of kerkelijke vorming. Willem Hendriksz was de eerste rector en biechtvader van dit huis. In 1397 werd hij als biechtvader opgevolgd door Jan van Lemego († 1421).²³

Hoewel deze vrouwen alleen maar vreedzaam met elkaar wilden samenleven, keek men vanuit de burgerlijke en kerkelijke wereld wantrouwend toe. Dat de ‘zusters’ geen belasting hoefden te betalen, wakte dat jaloezie bij degenen die daartoe wel verplicht waren.²⁴ Er was bovendien nauwelijks toezicht op de inhoud en de formulering van het geloof, dat in deze huizen gepraktiseerd werd. De clerus vreesde dat hier ketterij vrij spel kreeg.²⁵

Om aan de druk van hun omgeving te ontkomen, namen de zusters in 1399 de derde regel van sint Franciscus aan. Deze regel was speciaal ontworpen voor mannen en vrouwen die zich niet helemaal uit de wereld wilden of konden terugtrekken. De regel maakte het mogelijk een ‘religieus’ bestaan te leiden in alle openheid voor wat zich buiten de eigen muren afspeelde.²⁶

Niet alle vrouwen wilden zich aan het nieuwe ‘regime’ onderwerpen. Een aantal van hen verliet het huis aan de Glashorst en vestigde zich in een woning die hun door Rutger van den Doem een welgestelde Amersfoorter, en diens echtgenote ter beschikking werd gesteld, op de hoek van het Grote Spui en het huidige ’t Zand (zie het citaat aan het begin van deze inleiding).²⁷ Dit huis werd de kiem van het Sint-Aagtenconvent. Al in 1404 besloten de bewoonsters eveneens toe te treden tot de Derde Orde. Zo’n tien jaar later (in 1413/4; misschien zelfs pas in 1416) gingen zij een stap verder: zij trokken zich geheel uit de wereld terug en werden een besloten gemeenschap, een tertiarijconvent. Omstreeks 1455 stapten ze over op de regel van Augustinus en legden ze de drie kloostergeloften (armoede, kuisheid en gehoorzaamheid) af. Vanaf 1458 stond het Sint-Aagtenconvent als regularissenklooster

22 In de binnenstad van Amersfoort stond geen enkel klooster, noch van de oude, contemplatieve orden (benedictijnen of cisterciënzers), noch van de nieuwe bedelordes (franciscanen of dominicanen). Het Kapittel van de Sint-Joris had zich daar steeds krachtig tegen verzet. Pas in 1471 kregen de franciscanen-observanten vaste voet in de stad. Zie Van Kalveen 1984, 25-26 en Palmboom 2009, 194.

23 Zie Goudriaan 2000b, 60 en 66-67, noot 44. Jan van Lemego had – net als Florens Radewijns – in Praag gestudeerd. In 1397 was hij tot priester gewijd. Samen met Willem Hendriksz en Nicolaas van Erpel speelde hij een vooraanstaande rol bij de stichting van het Amersfoortse fraterhuis. Zie Van Kalveen 1981.

24 Zie Kemperink 1956, 47-48 en vgl. Van Luijk 2004, 205-252

25 Zie Van Engen 2008, 84-118 en Dlabačová & Hofman 2018, 62-63. Vgl. Van Luijk 2004, 253-276.

26 Over de Derde Orde zie Goudriaan 2000a en Corbellini & Van Engen 2005. Over het ontstaan van conventen van moderne devoten in Amersfoort zie Van Kalveen 1984 en Palmboom 2009, 194-203. Vgl. Van Kan 2018, 97-107.

27 Zie ook Van Kalveen 1984, 30.